

Előszó

A *Társadalmi Riport* 1990 óta két évente mutatja be a magyar társadalom legfontosabb változásait. Empirikus elemzéseket és értékeléseket közöl, igyekszik követni a magyar társadalom legfontosabb folyamatait. Húsz éven keresztül a kötet költségeit a mindenkori kormányzat szociális ügyekkel foglalkozó minisztériuma finanszírozta. 2012 óta megszűnt ez a támogatás, és már az előző kötetet is csak a Friedrich Ebert Stiftung és kisebb részt az Nemzeti Kulturális Alap segítségével tudtuk megjelentetni. Miután ebben az évben is visszautasítást kaptunk a minisztériumtól, elhatároztuk a sorozat beszüntetését. Nagy örömünkre azonban, sorra kaptuk a szakmából és a szélesebb értelmiségi közvéleményből a kéréseket, hogy mind az általános társadalomismerethez, mind az oktatásban nagyon nagy szükség lenne a *Társadalmi Riport* továbbélésére. Ennek az igénynek a „tesztelésére” a TÁRKI honlapján közzétettünk egy közösségi finanszírozásra vonatkozó felhívást. Számunkra is kellemes meglepetés volt, hogy két hét után le kellett állítanunk a gyűjtést, mert 63 magánszemély és 8 intézmény felajánlásával összejött a kötet költségének összege. Ezúton is köszönjük nekik! Gyors segítségük félreérthetetlenül igazolta, hogy a *Társadalmi Riport*ra szükség van, hogy hozzánk hasonlóan mások is azt gondolják, érdemes vele foglalkozni. Támogatóinknak szó szerint azt ígértük, hogy

„Elkészítjük a magyar társadalom és gazdaság legfontosabb folyamatainak elemzését, részben az elmúlt négy évre, részben pedig az elmúlt 25 évre összpontosítva. A kötetben a következő kérdésekre igyekszünk választ adni:

- Hogy alakult a magyar gazdaság és társadalom felzárkózása az Európai Unió országaihoz viszonyítva?
- Miképpen változtak a fontosabb demográfiai trendek?
- Iskolázottabbak lettünk-e, jobbak lettek-e a kompetenciáink?
- Mennyivel nőtt a foglalkoztatottság és a munkahelyek száma?
- Mit tudunk a Magyarországról elindult elvándorlás motívumairól és lehetséges hatásairól?

- Hogy változtatott attitűdjeinken a gazdasági válság és a politika?
- Hogyan alakult át a politikai intézményrendszer, milyen politikai folyamatok zajlottak le?
- Milyen politikai törésvonalak jellemzik a magyar társadalmat??"

A kötetet most adjuk át az Olvasóknak: azt és úgy készítettük el, amit és ahogy ígértük. A *Társadalmi Riport*, mint eddig mindig, most is szigorúan empirikus tényekre és konkrét adatfelvételekre épül. Idén azonban annyit újtottunk, hogy felkértünk öt, általunk különösen nagyra becsült értelmiségit, hogy egy-egy esszében külön is fejtsék ki, mit tartanak a magyar társadalom legfontosabb problémájának. Tőlük csak azt kértük, írják le a véleményüket, segítsenek abban tájékozódunk, hogy hol is vagyunk, merre tartunk.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk, hogy milyen válaszokat adtak szerzőink a fenti kérdésekre.

Felzárkózásunk, példaképeink

Oblath Gábor kötetünket nyitó tanulmányából kiderül, hogy az Európai Unió „régii” tagországaihoz (másképpen EU15-ök) viszonyított fejlettségi szintünk 1991 és 2013 között 45%-ról 60%-ra javult. A visegrádi országok közül Lengyelország és Szlovákia felzárkózási teljesítménye ennél azonban sokkal jobb volt, Csehországé pedig rosszabb. A kétezres évek elejének gyorsabb felzárkózása egy erős eladósodáson alapult, és ezt 2006 után drámai lemaradás követte. 2014-re azonban termőre fordult az EU-s transzferekből származó forrásbővülés, a leszakadás megállt. A rendelkezésre álló háztartási jövedelem középértéke a négy visegrádi ország közül leggyorsabban Szlovákiában nőtt a 2005–2013-as időszakban, legkevésbé pedig hazánkban (Szivós Péter). 2005-ben csak Csehország előzött meg bennünket a régió országai közül, ma már Lengyelország és Szlovákia is. Chikán Attila esszéje azt emeli ki, hogy „... versenyképességünk kedvezőtlen folyamatainak a kormányzat a piacgazdasági értékek és folyamatok (bel- és külföldi) megkérdőjelezéseivel, egy bővebben ki nem fejtett 'unortodox' gazdaságpolitikával próbál úrrá lenni, s ehhez a politikai rendszer centralizálását, az illiberális demokráciát kívánja társítani.” Mint szerkesztők, teljes mértékben egyetértünk Kornai Jánossal, aki a kínai–magyar lehetséges párhuzamokat illetően leszögezi, hogy „a demokrácia, az emberi jogok tisztelete, a jogbiztonság nem áldozható fel más értékek oltárán... A demokráciát akkor sem lenne szabad feladni, ha ennek eredményeként – amit különben a tények nem támasztanak alá – gyorsabbá válna a növekedés”.

Demográfiai folyamatok

A demográfiai tanulmányokból kiderül, hogy a gazdasági fejlődéshez sok tekintetben hasonló tendenciákat mutatnak a demográfiai folyamatok is. Spéder Zsolt kiemeli, hogy a rendszerváltást közvetlenül követő években a férfiak és a nők életkilátásai csökkentek. Az 1993/94-es mélypont óta viszont javul a helyzet. A férfiak születéskor várható élettartama 71,6 évre, a nőknél 78,7 évre emelkedett, azaz 6,4, illetve 4,9 év növekedés volt tapasztalható. A rendszerváltást követő visszaesés a volt kommunista országok többségét jellemezte, különösen nagyarányú volt a Szovjetunió utódállamaiban, ezen belül a balti országokban is. Lengyelország és Csehország esetében viszont nem beszélhetünk visszaesésről. A nyugat-európai országokhoz való közeledésben tehát nem Magyarország teljesített a legjobban.

A rendszerváltás utáni strukturális hatások, a megnövekvő egyenlőtlenségek, a munkaerő-piaci bizonytalanság, a családdal, a gyermekvállalással kapcsolatos értékek megváltozása európai viszonylatban is rendkívül alacsony termékenységi mutatókhoz vezetett. A 19 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családokban élők száma erőteljesebben visszaesett: 1990-ben a népesség 51%-a, 2011-ben pedig 42%-a élt olyan családban, ahol 19 év alatti gyermekek is nevelkedtek. Az utóbbi évtizedekben a magyar társadalomban nemcsak a házasságban élők aránya esett vissza, hanem a párkapcsolatban élők is. 1990 után a visszaesés alapvetően a 35 éven aluliak körében volt jelentős. Európa nyugati és északi országaihoz képest azonban a párkapcsolatban élők aránya még mindig viszonylag magas, és a 30–70 év közöttiek körében továbbra is többségben vannak a párkapcsolatban élők (Harcza István és Monostori Judit).

Medgyesi Márton és Nagy Ildikó abból indulnak ki, hogy Magyarországon az 1990-es évektől kezdődően napjainkig jelentősen emelkedett azon fiatalok aránya, akik 25 éves koruk után még nem hagyják el a szülői házat. Láthatóan kitolódott az önálló élet megkezdésének átlagos életkora. Az Eurostat adatai szerint a magyar fiatalok átlagosan 28,7 éves korukban hagyják el a szülői házat, hogy független életet kezdjenek. Ez jóval magasabb, mint akár a skandináv (20–22 év), akár a nyugat-európai országokban (24 év), és valamivel alacsonyabb, mint néhány kelet-európai és dél-európai országban (29–31 év). A magyar lakosság külföldre költözéseinek trendje 2006 óta emelkedik. A külföldön élők számát illetően meglehetősen bizonytalanok az adatforrások. Becslések szerint a háztartások 2–4%-ában van külföldön élő háztartás tag. A migráció esélye nagyobb a fiatalabbak, a nem házasok, a férfiak és a képzetebbek körében (Blaskó Zsuzsa, Ligeti Anna Sára és Sik Endre).

Iskolázottság, munkaerőpiac

A transzformációs visszaesés lezárulása (1997) óta eltelt 17 évben a magyar népesség foglalkoztatása részlegesen regenerálódott, ma eléri az 1992-es szintet, bár még mindig elmarad a rendszerváltás előttitől. A válságot megelőző tíz évben legalább 304 ezerrel nőtt a hazai, nem közmunkás munkahelyek száma, amihez a válság lezárulásától 2013 végéig, négy év alatt, további 66 ezres nettó növekmény adódott hozzá (Eppich Győző és Köllő János). Ezzel együtt is Magyarországon rendkívül alacsony a foglalkoztatás önmagában, és az EU-tagországokkal való összehasonlításban is. A válságot megelőző években a foglalkoztatási ráta gyakorlatilag stagnált, ám 2008-ról 2009-re számottevő visszaesés következett be. A 2005 és 2008 közötti stagnáló foglalkoztatottság a munkaszegény háztartások arányának kismértékű növekedésével járt együtt (Gábos András, Branyiczki Réka, Barbara Lange és Tóth István György). Ez utóbbi folyamat ellentétes volt – a bővülő foglalkoztatás mellett megfigyelt – európai trenddel, mely a nulla munkaintenzitású háztartásban élők arányának csökkenését mutatta a válság előtti években. Magyarországon enyhe javulás 2011-re volt megfigyelhető, amit egy jelentősebb foglalkoztatás-emelkedés követett a periódus végén, 2013-ig.

Már a válság előtt is jelentősen bővült a közfoglalkoztatás (Cseres-Gergely Zsombor és Molnár György). A 2009 és 2013 közötti 232 ezres növekményből 114 ezer főt a közmunkások, 52 ezer főt a külföldön dolgozók és 66 ezer főt a hazai munkaerőpiacon foglalkoztatottak tettek ki. A tipikus közfoglalkoztatott igen képzetlen, a létszám több mint felét a legfeljebb általános iskolai végzettségűek teszik ki. A közfoglalkoztatásra kettős szerep hárul, egyrészt a foglalkoztatás bővítése, másrészt a szociális ellátás biztosítása. A közfoglalkoztatás befejezését követő fél éven belül azonban az érintettek mindössze 10%-a tud átlépni az elsődleges munkaerőpiacra.

A kedvezőtlen munkaerő-piaci tendenciák részben az iskolarendszer válságára vezethetők vissza. Nemzetközi felmérések szerint a magyar tanulók teljesítményei évtizedes távlatot tekintve romlanak (Csapó Benő, Fejes József Balázs, Kinyó László és Tóth Edit). Matematikából és természettudományból az általános iskola végén a diákok kevesebbet tudnak, mint 10–15 évvel ezelőtt. Magyarország azok közé az országok közé tartozik, ahol a legnagyobbak az iskolák közötti különbségek. A tanulók közötti válogatás, a nagyobb részt társadalmi háttér szerinti szelekció korán elkezdődik, és a teljes közoktatást áthatja. A családi háttér teljesítményt meghatározó hatása igen nagy, a magyar iskola kevéssé képes az esélyek kiegyenlítésére.

Korábbi kutatások bizonyították, hogy az iskolázottság minden szintjén igaz, hogy a magasabb végzettségűek körében magasabbak a jövedelmek és

alacsonyabb a munkanélküliség. Ezért nagyon káros az a kormányzati politika, amely az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek számát korlátozni akarja (Kolosi Tamás és Pósch Krisztián). Az alacsonyabb iskolai végzettségűek munkaerő-piaci esélyei ugyanis – ellentétben egyes vállalkozói lobbik állításával – sokkal rosszabbak, különösen azért, mert nálunk nem épültek ki olyan társadalmi mechanizmusok, amelyek képesek az alacsony képzettség negatív hatásait kompenzálni. Norvégiában a felnőttképzés, a felnőttkori informális tanulás és a civil mozgalmak készségfejlesztése segíti az alacsony végzettségűek munkába állását. Olaszországban a hagyományos családi kisvállalkozások jelentenek az alacsony végzettségűeknek mentőövet (Köllő János).

Szegénység és kirekesztettség, társadalmi szerkezet

Magyarországon az adatok az alacsony végzettségűek szélsőséges társadalmi elszigeteltségéről tanúskodnak. Ezen belül is hatalmas mértékű a romák leszakadása. 2012-ben súlyos anyagi deprivációban élt a romák kilenczede (89%), a nem romák harmada (33%). A roma háztartásfőjű háztartásokban élők fele, 53%-a élt alacsony munkaintenzitású háztartásban, ami a nem romák körében csupán 16% volt. Míg tízből legalább kilenc roma háztartásfőjű háztartásban élőt jellemzett szegénység és társadalmi kirekesztettség, addig ez tízből négy nem romára igaz (Bernát Anikó). Amíg az 1974-ben született roma kohorszoknak gyakorlatilag esélye sem volt középiskolai végzettséghez jutnia, addig a rendszerváltás után született generáció egynegyedének van ma már szakiskolai végzettsége és több mint egyötödének van érettségije. Ezek az eredmények még akkor is figyelemreméltóak, ha tekintetbe vesszük, hogy eközben a középiskolai lemorzsolódás is jelentősen megnőtt. Az általános iskola sikeres befejezésében és a középiskolai továbbtanulásban jelentős mértékű felzárkózás történt, az érettségi megszerzésének esélyeiben és a felsőoktatási részvételben azonban jelentős mértékben tovább nőtt a roma tanulók leszakadása (Hajdú Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor).

Az *Európa 2020* stratégia célul tűzi ki, hogy összességében legalább 20 millióval csökkentse a szegénységgel és társadalmi kirekesztéssel veszélyeztetett emberek számát. Ennek mérésére készült egy háromelemű komplex fogalom és indikátor:

- jövedelmi szegénység, ahol a szegénységi küszöb a nemzeti ekvivalens jövedelem mediánjának 60%-a, és a
- súlyos anyagi deprivációban élők, ahol négy tétel hiányzik egy kilenc elemű listáról, továbbá

- alacsony munkaintenzitású háztartásban élő nem idősek, ahol a felnőttek munkával töltött ideje kevesebb, mint egyötöde a lehetségesnek.

A magyar arányszám 2005–2008 között csökkent, majd jelentősen megemelkedett, 2009 óta a vizsgált országok körében a legmagasabb. 2013-ban a legalacsonyabb, csehországi arányt (14,6%) 18,9 százalékponttal haladja meg (Szivós Péter). Mindhárom másik régióbeli ország 2005 és 2013 között mérésükkel tudta a veszélyeztetettségben élő emberek arányát: legnagyobb mértékben a lengyelek (19,5 százalékponttal), majd a szlovákok (12,2 százalékponttal) és a csehek (5 százalékponttal). Összességében a jövedelmi szegénység és az alacsony munkaintenzitású háztartások tekintetében az európai átlag körül helyezkedünk el, míg a fogyasztási depriváció – különösen a sohasem nyaraló háztartások aránya – kiemelkedően magas Magyarországon. Szelényi Iván, aki esszéjében a szegénység csökkentésének lehetőségeit tárgyalja, kiemeli: „... a szegénység többfélesége, a különböző típusú szegénység különböző terapeutikus igénye olyan kérdés, amivel a társadalomkutatók mindenütt küszködnek. A legmagvasabb alternatív elképzeléseket végiggondolva, számomra a munkajövedelem utáni adókedvezmények és a negatív adó valamiféle kombinációja, bizonyos alapellátások természetbeni juttatásával kiegészítve, tűnik a legszimpatikusabb változatnak. Sőt, azt gondolom, hogy egy ilyen eklektikus megközelítésnek – sok-sok éves politikai alkura számítva – nagyobb esélye lehet a megvalósulásra is”.

A jövedelmi szegénységnél is súlyosabb problémának tartjuk azonban a magyar társadalomszerkezet torzulását (Kolosi Tamás és Pósch Krisztián). A leszakadó szakképzetlen réteg már 2002-ben is 10 százalékponttal nagyobb volt Magyarországon, mint az EU-országok átlagában, ez a különbség tíz év alatt 15 százalékponttal nőtt. Ennek megfelelően a felsőfokú végzettségűek, a vállalkozók és a menedzserek 13 százalékponttal kevesebben vannak, mint az uniós átlag, de lemaradásunk a visegrádi országokhoz képest is 10 százalékpont. Tehát a felső középréteg kis, és a leszakadó, szakképzetlen munkát végző rétegek nagy aránya megítélésünk szerint ma a magyar társadalom legsúlyosabb problémája.

Ezt a problémát vette észre esszéjében Nádas Péter is: „Az eredeti tőkefelhalmozás, a rendszerváltást követő progresszió első tizenöt évében, a befektetési kultúra híján is végbement. Ennek jegyében, száz éven belül immár harmadszor strukturálódott újra az egész populáció. Közel sem úgy, ahogy bármikor bárki elképzelte. Az újdonsült nagyiparosok sem így képzelték, a régi rablóvezérek, a hétvégi szűfűjűkben veckölődő kádárkista kispolgárok sem így képzelték. Modernizációs kísérletének legutolsó, harmadik menetében a magyar társadalom kilépett ugyan az államszocializmus kereté-

ből, valamivel rétegzettebb lett, mint amilyen korábban volt, s ez igazán nagy önerőből megtett lépés tőle, de változatlanul nincs közepe a társadalomnak. Nincs befektethető tőkével és tartalékokkal rendelkező polgári középosztálya.”

Értékek, attitűdök

A társadalomszerkezet torzulását kiegészítik a lakosság értékszerkezetének, attitűdjeinek torzulásai. Korábbi kutatásaink egyértelműen rámutattak a magyar társadalomban eluralkodott bizalmatlanságra. Magyarországon az egymás iránti bizalom továbbra is alacsony, az intézményekbe vetett bizalom, a normaszegés és normakövetés megítélése, valamint az előrejutással kapcsolatos vélemények erősen átpolitizáltak, a véleményekben nagyon erős politikai ciklus-hatás érződik (Keller Tamás). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy jobboldali vezetés alatt a jobboldaliak, baloldali vezetés alatt a baloldaliak gondolják inkább azt, hogy a társadalmi szabályokat be kell tartani, és az érvényesülésnek a legális csatornáit kell választani.

A lakossági bizalmi index értéke 2002. II. negyedévtől csökken, míg az 1993-tól tapasztalt vállalati optimizmus 2002. II. negyedévében szűnt meg, azóta a hosszú távú átlag lényegében nem változott (Vakhal Péter). A gazdasági válság a foglalkoztatás, az oktatás és általában a jóléti közkiadások tekintetében (Olaszország, Románia, Csehország és Szlovákia kivételével) Európában inkább csökkentette a redisztribúciós attitűdöket (Fábián Zoltán és Tóth István György). Az állami megoldások támogatásának csökkenése sok helyütt (bár nem mindenütt) a piaci opció preferálásának növekedésével járt együtt. Magyarországon azonban továbbra is magasak az állammal szembeni elvárások. Az általános preferenciák és az attitűdklíma szerepét hangsúlyozzák a lakosság gazdasági viselkedésével kapcsolatos elemzések is. Palócz Éva és Matheika Zoltán írásukban rámutatnak, hogy a magyar háztartásokat nem a hosszú távú megfontolások, hanem az aktuálisan romló jövedelmi és foglalkoztatási helyzetből adódó gazdasági fenyegetettség érzése készítette megtakarításaik növelésére a kilencvenes évek közepén. Ugyanígy nem hosszú távú szempontok, hanem az adott pillanatban kihagyhatatlanul kedvezőnek tűnő feltételek nyomán ugrott meg a magyar háztartások hitel felvételi aktivitása a kétezres évek elején – a kedvezményes lakáshitelek felvételének éveiben – illetőleg az olcsó devizahitelek periódusában. Végül, ismét az azonnali fenyegetettség, illetve a megnövekedett törlesztési terhek okozta sokk miatt fordult negatívba – és egyelőre maradt negatív – a háztartások hitel felvételi egyenlege a pénzügyi válság kirobbanását követően.

Az tehát, hogy a gazdaság szereplői milyen időhorizontban tudnak gondolkodni, alapvető makrogazdasági folyamatokat is befolyásol.

Magyarországon 2009 elejére tetőzött az attitűd-szélsőségesek aránya (Juhász Attila, Krekó Péter és Molnár Csaba). A 2010-es önkormányzati választást követő adatfelvétel jelentős enyhülést mutatott, 21%-ról 11%-ra csökkent az attitűd-szélsőségesek aránya. Leginkább a rendszerellenesség, de kisebb mértékben az előítéletesség és a félelem is mérséklődött. Pozitívnak tekinthető, hogy az előítéletesség, ha kis lépésekben is, de tartósan csökkenni látszik, 45%-os értéke azonban még így is rendkívül magas. Az antiszemita előítéletesség erősödése 2006 után párhuzamosan zajlott egy szélsőjobbboldali, antiszemita párt térnyerésével. Az adatok a legrosszabb helyzetet 2010-ben mutatták, azóta – különösen a szélsőséges – antiszemitizmus némileg csökkent (Kovács András). Az elmúlt húsz évben valamelyest csökkent a lakosság Magyarországhoz és Európához kötődésének mértéke, s az Európához való kötődés esetében a visszaesés elsősorban a csatlakozás idején nagyon nagy várakozásokkal rendelkezőknél figyelhető meg (Simonovits Bori).

Választások, politikai rendszer

A 2009 és 2014 közötti parlamenti és európai parlamenti választások nyomán a pártrendszerben létrejött ismételt stabilitás alapja a jobb- és a baloldali között kialakult aszimmetria, amely a „centrális” pártrendszer egyik legfontosabb jellemzője (Török Gábor és Tóth Csaba). Ebben a pártrendszerben a korábbiakhoz képest jelentősen meggyengült és széttöredezett baloldal súlyos és tartós válságban van, helyzete leginkább a jobboldal 1994 utáni állapotával rokonítható, bár megítélésünk szerint annál kedvezőtlenebb. Miközben léteznek társadalmi és demográfiai különbségek az idősoroson is elemezhető nagyságú szavazói táborral rendelkező három vizsgált párt (az MSZP, a Fidesz–KDNP és a Jobbik) bázisai között, a politikai-ideológiai sajátosságok jobban megkülönböztetik az egyes pártokat (Egyedi Zsolt, Fábíán Zoltán és Tardos Róbert). A bal–jobb azonosulás szerepe különösen meghatározó a pártválasztás tekintetében. Ez az ideológiai dimenzió korábban erősen összefüggött a liberális–konzervatív azonosulással, újabban sokkal inkább a mérsékelt–radikális dimenzióval korrelál. A két jobboldali politikai párt táborát elsősorban a radikalizmussal kapcsolatos attitűd különbözteti meg. Tölgyessy Péter szerint ma Magyarországon újra ugyanaz a helyzet, mint a két világháború között volt: szinte leválthatatlan a kormánytöbbség, ám a gyenge ellenzék, a rendszer egészének tagadója. Így aztán, ha valamiért mégis megbillen a hatalom, akkor ismét rendszerváltás következhet. Pedig legújabb kori törté-

nelmünk egyik legsúlyosabb tragédiája, hogy túlságosan is sok volt a rezsiváltás, és az előző berendezkedés mindig „átkosnak” számított az utóbbi szemében.

Célunk, mint az eddigi kötetekkel is volt, változatlan: azt szeretnénk, hogy a *Társadalmi Ríport* kötetet továbbra is haszonnal forgassák az egyetemi oktatásban, az államigazgatásban és a sajtóban dolgozók egyaránt, illetve érdekesnek találják mindazok, akiket érdekel a mindenkori magyar társadalom. Reméljük, most is sikerült e célunkat elérnünk.

Budapest, 2014. november

Kolosi Tamás és Tóth István György

